

Αρμενιστής

Τόμ. 1, Αρ. 1 (2023)

Αρμενιστής

Η ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

Ηλίας Μπιτσάνης

Copyright © 2023, Ηλίας Μπιτσάνης

Άδεια χρήσης [#plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc/by-nc-nd4/#](https://plugins.generic.pdfFrontPageGenerator.front.license.cc/by-nc-nd4/#).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπιτσάνης Η. (2023). Η ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821: Ηλίας Μπιτσάνης . *Αρμενιστής*, 1(1). ανακτήθηκε από <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/armenistis/article/view/36043>

Ηλίας Μπιτσάνης

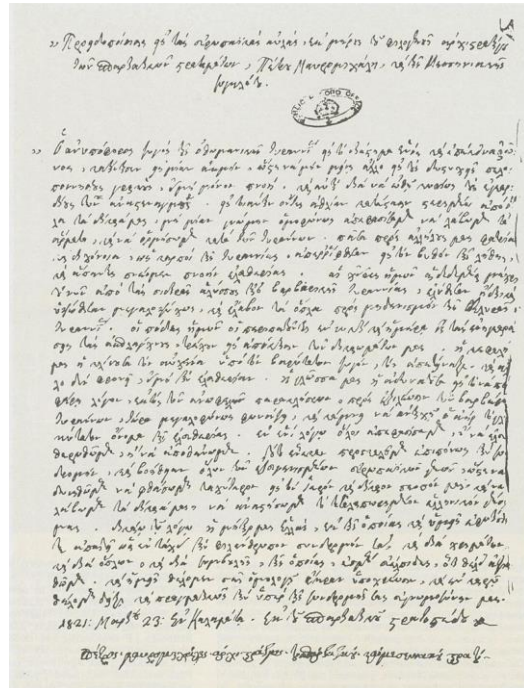
Η ΚΑΛΑΜΑΤΑ ΠΡΙΝ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ 1821

«Κατά το γενικά παραδεκτό ορισμό του κράτους τα απαραίτητα στοιχεία του είναι:

- α) οργανωμένη κοινότητα ανθρώπων (λαός), β) ορισμένη εδαφική περιοχή (χώρα) και γ) ανεξάρτητη εξουσία (κυβέρνηση).
- Μόλις συμπέσουν τα τρία αυτά στοιχεία βρισκόμαστε μπροστά στη γένεση ενός κράτους. Πράγμα που σημαίνει ότι η δημιουργία του είναι πραγματικό και όχι νομικό γεγονός, δεδομένου ότι στις 23 Μαρτίου 1821 συνέπεσαν στην Καλαμάτα τα παραπάνω

τρία στοιχεία: απελευθέρωση εδαφικής περιοχής, μόνιμη εγκατάσταση στην περιοχή αυτή οργανωμένης κοινότητας και άσκηση ανεξάρτητης εξουσίας από προσωρινή κυβέρνηση υπό τον Πετρόμπεη. Όλα αυτά υποδηλώνουν ότι το νεοελληνικό κράτος έχει τις ρίζες του στο Μοραϊτικό νότο» (1).

Με τις φράσεις αυτές ο Γιάννης Αποστολάκης συμπυκνώνει τη σημασία και το ρόλο της Καλαμάτας στην Επανάσταση του 1821, για να καταλήξει μετά την καταγραφή των «πραγματικών περιστατικών» που την τεκμηριώνουν: «Κάτω από τα ιστορικά αυτά περιστατικά είναι φανερό ότι η Καλαμάτα υπήρξε το μεγάλο ορμητήριο της Επανάστασης, στρατιωτικό και πολιτικό, και ότι σύμφωνα με τις οδηγίες του στρατηγείου του Υψηλάντη, σχηματίστηκε στο ελεύθερο τούτο εθνικό έδαφος προσωρινή κυβέρνηση υπό τον αρχιστράτηγο Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη. Για να διακηρύξει την εθνική ανεξαρτησία με τη γνωστή Προκήρυξη, σταλμένη κι

Η «προειδοποίησης εις τας ευρωπαϊκάς αυλάς» (23 Μαρτίου 1821)

αυτή απ' έξω κατά τις επικρατέστερες ενδείξεις, και να οργανώσει de facto τον πυρήνα του νεοελληνικού κράτους. Έτσι, στρατιωτικά μεν άνοιγε ο δρόμος από το νότο για να πληγεί ο δυνάστης στο κέντρο του Μοριά, την Τρίπολη. Πολιτικά δε για να ετοιμαστεί η de jure συγκρότηση της Ελληνικής Πολιτείας στην Επίδαυρο μέσω των Καλτετζών».

Στην προετοιμασία της επανάστασης εξαιρετικό ρόλο έπαιξε το σύμφωνο των Κιτριών ανάμεσα στις μεγάλες οικογένειες της Μάνης το 1819 κι έχει τη δική του αξία να εξετάσουμε την κοινωνική και οικονομική κατάσταση στην Καλαμάτα πριν την επανάσταση, στοιχεία τα οποία συνδέονται με την εξάπλωση των ιδεών της Φιλικής Εταιρείας στην περιοχή. Όπως θα καταδειχθεί στη συνέχεια, η σύνδεση ήταν διπλή: από τη μια πλευρά, είχαν αναπτυχθεί κοινωνικά στρώματα, στα οποία είχε απήχηση ο λόγος της Φιλικής Εταιρείας, κι από την άλλη, οι καλαματιανοί έμποροι ταξιδεύοντας σε πολλά μέρη έρχονται σε επαφή με τις νέες ιδέες αλλά και με παράγοντες της οργάνωσης. Την περίοδο αυτή «ο ελληνισμός βρίσκεται σε στιγμές οικονομικής, διανοητικής, πνευματικής και παιδευτικής άνθησης, συγκροτημένος σε έθνος ως πολιτισμική οντότητα και με μια αστική τάξη πλήρως προσανατολισμένη στα δυτικά πρότυπα οργάνωσης της κοινωνίας και του κράτους. Η αντίφαση ανάμεσα σε αυτήν την ακμή και στα αδιέξοδα της δεύτερης δεκαετίας του 19ου αιώνα έφεραν την επαναστατική οργάνωσή τους, τη μυστική συνωμοτική Φιλική Εταιρεία, σε πρώτο ρόλο να διαφεντεύει κάθε επαναστατική κίνηση» (2).

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ

Ένα πλήθος στοιχείων για την προεπαναστατική Καλαμάτα έχει φέρει στο φως της δημοσιότητας ο σημαντικός καλαματιανός μελετητής της τοπικής ιστορίας αείμνηστος Νίκος Ζερβής. Πολύ συνοπτικά, ο Εσθονός Otto Magnous von Stackelberg το 1811 δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το ρόλο της πόλης στην ευρύτερη περιοχή και την οικονομία της: «Η Καλαμάτα που βρίσκεται στο βάθος του Μεσσηνιακού Κόλπου, εν μέσω ευφόρων πεδιάδων και στις όχθες του ποταμού Νέδοντος, είναι μια από τις πιο σπουδαίες πόλεις του μέρους εκείνου της Ελλάδος. Τα νήματα του μεταξιού, τα ξερά σύκα και τα λεπτά υφάσματα με χρυσοκλωστές, με τα οποία οι κάτοικοι διεξάγουν ένα μεγάλο εμπόριο, τους παρέχουν, ασφαλώς, ευπορία» (3).

Ο Άγγλος περιηγητής William Martin Leake που φθάνει στην Καλαμάτα το 1805 δίνει στοιχεία για τον πληθυσμό της πόλης και τη διοίκησή της: «Η Καλαμάτα με τα “Καλύβια” της έχει 400 οικογένειες, από τις οποίες 6 μόνον είναι τουρκικές. Η διοίκηση βρίσκεται στα χέρια των προκρίτων Ελλήνων και ο Βοεβόδας μετατίθεται με ευκολία σε οποιαδήποτε παράπονά τους [...] Ένας Αλβανός μπουλούκμπασης και 40 άνδρες συντηρούνται από την πόλη για να τη φυλάνε από τους κλέφτες [...] οι άνδρες αυτοί τελούν υπό την διοίκηση των αρχόντων» (4).

Η ΠΟΛΗ

Ο μηχανικός Ιωάν. Σταμπολτζής μας δίνει μια εικόνα της πόλης μετά την απελευθέρωση, με βάση τοπογραφικό διάγραμμα του 1836 που συντάχθηκε από τη Γαλλική Επιστημονική Αποστολή, και από την περιγραφή αποτελεί και την προεπαναστατική της εικόνα, με ορισμένα σπίτια να είναι πλέον ερείπια. Σύμφωνα με αυτό, η πόλη εκτεινόταν γύρω από το κάστρο στον ελεύθερο χώρο που άφηνε ο Νέδοντας, η ανατολική όχθη του οποίου έφθανε κοντά στους Αγίους Αποστόλους και την Αναγνωσταρά. Και κατά μήκος του λόφου που “σβήνει” προς το νότο μέχρι τη συμβολή Δημακοπούλου και Βύρωνος νοτιοανατολικά και την περιοχή της Ηλέκτρας νότια. Γύρω από το κάστρο ήταν χτισμένα τα αρχοντικά-πύργοι της εποχής και ένα μικρό δρομάκι οδηγούσε από την είσοδο του κάστρου μέχρι τους Αγίους Αποστόλους μέσω της Μπενάκη, περνώντας από το σημείο που βρίσκεται η Υπαπαντή (5).

Στην ανατολική πλευρά υπήρχαν αγροτικές εκμεταλλεύσεις με πιο γνωστή τη «μεγάλη φυτεία της Μπενάκαινας» που είχε ως κέντρο τη σημερινή Φυτειά (6). Στη δυτική πλευρά η πόλη συνόρευε με το Νέδοντα και στην απέναντι όχθη, κατά την περιγραφή του Leake, ήταν τα “Καλύβια” της, μια αγροτική περιοχή απέναντι από τον οικιστικό πυρήνα περί το κάστρο: «Στη δεξιά όχθη του ποταμού είναι το μικρό προάστιο “Καλύβια” του οποίου οι μύλοι και οι κήποι εφοδιάζονται με νερό από το ποτάμι με τεχνητό αυλάκι» (7). Ο Άγγλος περιηγητής αναφέρεται και στο λιμάνι: «Πριν τη Γαλλική Επανάσταση έφθαναν στην Καλαμάτα πλοία, κυρίως Γαλλικά που μετέφεραν δημητριακά, δέρματα μαροκινά, μετάξι και μπαμπάκι της Μεσσηνίας στη Μασσαλία. Σήμερα επισκέπτονται το λιμάνι Σλάβοι, Αλβανοί και νησιώτες της Ελλάδας. Το αγκυροβόλημα στη θαλάσσια περιοχή της Καλαμάτας γίνεται μόνο

τους καλοκαιρινούς μήνες. Μετά το Σεπτέμβριο, τα πλοία καταφεύγουν, για λόγους ασφαλείας, στον Αλμυρό» (8).

Δεν αναφέρεται όμως στο γεγονός ότι υπήρχε οικισμός στην Παραλία ήδη από εκείνη την εποχή, στην περιοχή της σημερινής Ανάληψης όπου βρισκόταν το μικρό λιμάνι και λειτουργούσε το τελωνείο (γι' αυτό και το όνομα Παλιά Ντουάνα). Υπήρχαν ακόμη μαγαζιά, αποθήκες, η αλαταποθήκη και αναπτύσσονταν εμπορικές δραστηριότητες. Ενώ κοντά στο Νέδοντα υπήρχαν τα βυρσοδεψία γι' αυτό και η πρόσθετη ονομασία "Ταμπάκικα" (9).

ΘΕΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΟ

Θα πρέπει να σημειωθεί η σημαντική γεωγραφική θέση της πόλης που μπορούσε να εξυπηρετήσει εμπορικές συναλλαγές με τη Δυτική Μεσόγειο, ενώ παράλληλα ήταν σταθμός στη ρότα ιστιοφόρων πλοίων από λιμάνια του Αιγαίου Πελάγους προς τα ιταλικά και γαλλικά εμπορικά λιμάνια (10).

Οι πληροφορίες των περιηγητών που επισκέφθηκαν την Καλαμάτα στις αρχές του 19ου αιώνα αναφέρουν ως βασικά προϊόντα εξαγωγής τα μεταξωτά υφάσματα, τα σύκα (σε τσαπέλες) και τα δέρματα. Αυτό σημαίνει ότι υπάρχει πρωτογενής παραγωγή (γεωργία και κτηνοτροφία). Ο Leak σημειώνει μάλιστα ότι «σχεδόν σε κάθε σπίτι στην Καλαμάτα έχει ένα δωμάτιο για τη σηροτροφία» και παρουσιάζει μια πλήρη εικόνα τις διαδικασίας παραγωγής μεταξιού (11). Ταυτόχρονα όμως υπάρχουν μικρές μονάδες που επεξεργάζονται αυτή την παραγωγή, ο William Gell μάλιστα που επισκέφθηκε την πόλη το 1805 αναφέρει ότι «από το ερειπωμένο σπίτι της οικογένειας Μπενάκη πήγαμε σε ορισμένες βιοτεχνίες της Καλαμάτας». Ο ίδιος κάνει αναλυτική περιγραφή του τρόπου παραγωγής των δερμάτων, των σύκων σε τσαπέλες και των μεταξωτών δίνοντας ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες (12).

Αναφερόμενος ο Leak στις κυρίως εξαγωγές του καζά αναφέρει:

1. Ακατέργαστο μετάξι κατά μέσο όρο 7.000 οκάδες. Μεταφέρεται κυρίως στο Τουρίνο, Σμύρνη, Χίο, Κωνσταντινούπολη, Σκόδρα και Ιωάννινα. Στα τελευταία μέρη γίνεται δαντέλα για αλβανικές φορεσιές.

2. Σύκα που παράγονται στις περιοχές της Αντρούσας και του Νησιού από αυτά, δύο εκατομμύρια σχεδόν “τζαπέλαις” εξάγονται το χρόνο. Η μισή παραγωγή στέλνεται στην Τεργέστη και η υπόλοιπη στην Ελλάδα και την Αλβανία, με εξαίρεση ενός φορτίου στη Μάλτα. Τα σύκα είναι κατώτερα μόνον από εκείνα της Σμύρνης.
3. Λάδι που παράγεται στα κοντινά περίχωρα της Καλαμάτας. Σε καλή χρονιά η ποσότητα που εξάγεται ανέρχεται σε 6.000 βαρέλια και καταναλώνεται κυρίως στην Ελλάδα (13).

Με τα δεδομένα της εποχής πρόκειται για εξαγωγή σημαντικών ποσοτήτων, ενώ αξιόλογη ήταν η εξαγωγή κατεργασμένων δερμάτων για την οποία έχει γίνει αναφορά ενωρίτερα. Είναι επίσης φανερό η εξωστρέφεια του καλαματιανού εμπορίου και οι σχέσεις του με σημαντικά κέντρα.

Παράλληλα αναφέρει ότι «Η Καλαμάτα δεν είναι μόνο το λιμάνι του εξαγωγικού εμπορίου για τις περιοχές της Αντρούσας, Λοντάρι και ακόμη του Μυστρά, όταν οι δρόμοι είναι ασφαλείς, είναι και το κύριο μέρος για την ανταλλαγή των εμπορευμάτων ανάμεσα στο εσωτερικό του Μοριά και της νότιας ακτής. Κάθε Κυριακή γίνεται αγορά στην οποία φέρνουν για πούλημα από τις περιοχές της Καρύταινας, Λοντάρι, Αρκαδιάς, Αντρούσας, Τριπολιτζάς και Μυστρά αραποσίτι, σιτάρι, κριθάρι, τυρί, βούτυρο, δέρματα κλπ. ή για ανταλλαγή με έτοιμα εμπορεύματα άλλων μερών της Τουρκίας ή της Ευρώπης. Η Καλαμάτα είναι και η μεγάλη αγορά για τα προϊόντα των πεδιάδων της Μεσσηνίας και των δυτικών μερών της Μάνης, όπως λαδιού, σύκων, ακατέργαστου μπαμπακιού, κατεργασμένων δερμάτων κλπ. (14).

ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΔΙΚΤΥΟ ΚΑΙ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ

Η περιγραφή της οικονομίας της πόλης υποδηλώνει ανεπτυγμένο εμπόριο με διεθνή και εσωτερικά δίκτυα που υποστηρίζεται από τη γεωργία και τη βιοτεχνία, το οποίο διενεργείται από εμπόρους που γυρίζουν τον κόσμο και αποκτούν ισχύ και επιρροή στην τοπική κοινωνία. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα, εμπορική δραστηριότητα αναπτύσσει ο Παναγιώτης Μπενάκης, μεγάλος γαιοκτήμονας, που εμπορεύεται μετάξι, συνιστά εμπορική εταιρεία και αγοράζει ποσοστά από εμπορικό πλοίο (15). Η οικογένεια Εφείσιου στήνει το εμπορικό δίκτυο Καλαμάτα-

Μάλτα-Τύνιδα πριν από την Επανάσταση, εξάγοντας λάδι, πρινοκκόκι, μετάξι και εισάγοντας φέσια και ξερά χταπόδια. Τα προϊόντα προωθούσαν εμπορικά από την Τρίπολη της Αρκαδίας έως τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη (16). Έτσι, στη Μεσσηνία «ο θεσμός της αυτοδιοίκησης αναπτύχθηκε σε σημαντικό βαθμό, γιατί σε αυτό βοήθησε η δραστηριότητα μερικών Ελλήνων στον εμπορικό τομέα, με συνακόλουθο την οικονομική ευρωστία και την πολιτική δύναμη. Βέβαια, η παρουσία ισχυρών οθωμανικών οικογενειών και η μόνιμη διαβίωση Τούρκων δεν παρεμπόδισαν, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις (όπως για παράδειγμα στην επαρχία της Ανδρούσας), την ανάδειξη προυχοντικών οικογενειών, ορισμένες από τις οποίες συνέδεσαν το όνομά τους με ιστορικές στιγμές του τόπου» (17).

ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗ ΦΙΛΙΚΗ ΚΑΙ ΜΥΗΣΕΙΣ

Σε αυτό το πλαίσιο, ορισμένοι καλαματιανοί έμποροι μυήθηκαν στη Φιλική Εταιρεία κατά τη διάρκεια των ταξιδιών τους και έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη της οργάνωσης στην Καλαμάτα και την ευρύτερη περιοχή της Μεσσηνίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε την τραγική στην κατάληξή της περίπτωση του Καμαρινού Κυριακού, ο οποίος το 1818 ταξίδεψε για εμπορικούς σκοπούς στην Κωνσταντινούπολη και τη Ρωσία. Στην Κωνσταντινούπολη γνωρίστηκε με τον Παπαφλέσσα, τον Αναγνωσταρά και τον Ξάνθο. Ο πρώτος τον μύησε στη Φιλική Εταιρεία και αυτός στη συνέχεια μύησε τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και πολλούς καλαματιανούς. Ο Ιωάννης Καμαρινού Ψάλτης ήταν έμπορος και ταξίδευε στην Κωνσταντινούπολη, τη Μολδοβλαχία και τη Ρωσία. Μυήθηκε από τον Αναγνωσταρά το 1818, όταν βρισκόταν στην Οδησό. Είναι κάποιες ενδεικτικές περιπτώσεις εμπόρων που μυήθηκαν μέσα από τις επαφές τους στα κέντρα δράσης της Φιλικής Εταιρείας. Και έτσι «οι καλαματιανοί έμποροι είχαν πάρει το μήνυμα της μελετώμενης εξέγερσης στα διάφορα ταξίδια που έκαναν στο εξωτερικό και το είχαν μεταφέρει, σαν απόστολοι της Φιλικής, στον τόπο τους, μώντας τους συγγενείς και φίλους τους που έμεναν στην Καλαμάτα ή τη Μάνη. Γι' αυτό, μελετώντας τα διάφορα αρχεία, βλέπουμε πως πολλοί Μεσσήνιοι είχαν μνηθεί στο "Μυστήριο", προτού ακόμη ο Παπαφλέσσας κατέβει στο Μοριά και στην Καλαμάτα" (18). Αξιοποιώντας οικονομική ισχύ και πολιτική επιρροή, οι έμποροι που εντάχθηκαν στη Φιλική Εταιρεία μύησαν σε αυτή πολλούς εύπορους καλαματιανούς, αλλά ακόμη

περισσότερους απλούς ανθρώπους, των οποίων τα ονόματα δεν διασώθηκαν σε κανένα αρχείο. Και ήταν εκείνοι που βρέθηκαν στην πρώτη γραμμή του αγώνα.

Βιβλιογραφία

- (1) Γιάννη Αποστολάκη «Η Καλαμάτα και η γένεση του νεοελληνικού κράτους» - «Μεσσηνιακά Γράμματα» - Τόμος Γ΄ - σελ. 88-90, Καλαμάτα 1981
- (2) Βασ. Κρεμμυδά «Η Ελληνική επανάσταση του 1921 – Τεκμήρια, αναψηλαφήσεις, ιδέες» σελ. 58 – Αθήνα 2016.
- (3) Νικ. Ζερβή «Οι ξένοι ταξιδιώτες» - Περιοδικό «Επτά ημέρες» της «Καθημερινής», Τόμος ΜΓ΄ «Πόλεις λιμάνια Πελοποννήσου – Καλαμάτα, Πάτρα», σελ. 34 – Αθήνα 2001
- (4) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 15-17, Καλαμάτα 1979
- (5) Εφημερίδα «Θάρρος» 19/3/1952 - Εισήγηση του Ιωαν. Σταμπολτζή για το σχέδιο πόλης σε σύσκεψη των μελών του Τεχνικού Επιμελητηρίου στην Καλαμάτα – Πότη Οικονομάκη «Το πρώτο νοσοκομείο, το πρώτο γυμνάσιο και η από τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή Καλαμάτας» σελ. 412-415” - Καλαμάτα 1964
- (6) Π. Οικονομάκη «Πλατεία Μαυρομιχάλη και Πύργος», εφημερίδα «Σημεία» 22/9/1957.
- (7) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 19 – Καλαμάτα 1979
- (8) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 21 – Καλαμάτα 1979
- (9) ΓΑΚ Μεσσηνίας, Αναστασία Μηλίτση-Νίκα, Χριστίνα Θεοφιλοπούλου-Στεφανούρη «Η Ντουάνα της Καλαμάτας 1830-1930” - Καλαμάτα 2006.
- (10) Μαρίας-Χριστίνας Χατζηγιάννου «Καλαματιανοί έμποροι», Περιοδικό «Επτά ημέρες» της «Καθημερινής», Τόμος ΜΓ΄ «Πόλεις λιμάνια Πελοποννήσου – Καλαμάτα, Πάτρα», σελ. 65 – Αθήνα 2001.
- (11) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 34 – Καλαμάτα 1979
- (12) Νικ. Ζερβή «Πως είδαν την Καλαμάτα οι ξένοι περιηγητές” - Ο William Gell στην Καλαμάτα 1805, εφημερίδα «Θάρρος» 10/7/1994
- (13) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 30 – 32, Καλαμάτα 1979
- (14) Νικ. Ζερβή «Η Καλαμάτα του 1805, όπως την είδε ο William Martin Leake», σελ. 26 – 28, Καλαμάτα 1979

(15) Αθανάσιου Θ. Φωτόπουλου “Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)”, σελ. 204 – Αθήνα 2005

(16) Μαρίας-Χριστίνας Χατζηγιωάννου “Καλαματιανοί έμποροι”, Περιοδικό “Επτά ημέρες” της “Καθημερινής”, Τόμος ΜΓ’ “Πόλεις λιμάνια Πελοποννήσου – Καλαμάτα, Πάτρα”, σελ. 65 – Αθήνα 2001.

(17) Αθανάσιου Θ. Φωτόπουλου “Οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)”, σελ. 142 – Αθήνα 2005

(18) Γιώργου Σακκά “Φιλικοί και μυήσεις στην Καλαμάτα”, περιοδικό “Ιθώμη”, τεύχη 14-17, Καλαμάτα 1976-1977